

3. Джумагулов, А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины / А.Жумагулов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1969. – 96 с.
4. Дыренкова, Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов / Н.П.Дыренкова // Сб. этнограф. материалов. – Л., 1927. – №2. – С. 7-25.
5. Изразцов, Н. Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области / Н.Изразцов // Этнографическое обозрение. – 1897. – Кн. 34. – №3. – С. 67–94
6. Каада-салттар. Ак баталар: эл адабияты сериясы. – Бишкек: Шам, 2003. – Т.29. – 400 б.
7. Каратаев, О.К. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк / О.К.Каратаев, С.Э.Эралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 600 б.
8. Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Баш. ред. Б.Орузбаева. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. – Т.5. - 656 б.
9. Молдокулова, Д.Т. АТМ - Автордун талаа материалы. Талас облусунун Талас, Манас, Бакай-Ата райондору, Ысык-Көл облусунун Тоң, Жети-Өгүз, Ысык-Көл райондору, Нарын облусунун Кочкор, Ат-Башы, Ак-Талаа райондору. – 200 б.
10. Молдокулова, Д.Т. Кыргыздын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы) / Д.Т.Молдокулова. – Бишкек, 2016. – 150 б.
11. Реми Дор. Ооган Памириндеги кыргыздар: тарыхый-этнографиялык баян / Реми Дор. – Бишкек, 1993. – 104 б.
12. Семейный быт народов СССР. – М.: Наука, 1990. – 519 с.
13. Эсенгулова М., Ашымбаева Т. Этнопедагогические традиции кыргызского народа // Ярославский педагогический вестник. – 2017. – № 1. 66-68-б.

Рецензент: т.и.к., доцент Асекова С.У.

УДК 39 (575.2)

DOI 10.33514/1694-751-2020-4-231-236

Субакожоева Чолпон Темирбековна

т.и.к., «Манас» жана Ч. Айтматов улуттук академиясы, жетектөөчү адис

Субакожоева Чолпон Темирбековна

к.и.н., ведущий специалист, Национальная академия «Манас» и Ч. Айтматов

Cholpon Temirbekovna Subakozhueva

PhD in History, Leading Specialist, National Academy "Manas" and Ch. Aitmatov

БАШАТ БАШЫ – БЕТ-АЛМАН

НАЧАЛО ИСТОКА – БЕТ –АЛМАН

THE BEGINNING OF THE SOURCE-BET ALMAN

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосунун Германияда 1943-жылы басылып чыккан манасчы Тыныбек Жапый уулунун вариантын изилдөө айтылат. Бүгүнкү күнгө чейин Кыргызстанда жарык көрө элек, түп нусканы жана ошол кезде басууга даярдаган топ жөнүндө сөз болот. Баардык нерсенин башаты бар. “Манас” эпосунун башатында турган манасчы Жапый уулунан манасчылар Эшмат Мамбетжүсүп, Сагынбай Орозбаков,

Жусубакун Апай келип үйрөнүү үчүн жанында жүргөнү айтылат. Өз заманынын залкар манасчысы Тыныбек Жапый уулунун изилдене элек, булактары менен тааныштырат.

Негизги сөздөр: “Манас” эпосу, манасчы, булактаануу, манастануу, фольклор, эпос.

Аннотация: В статье описывается исследование версии эпоса «Манас» сказителя Тыныбека Жапый, изданной в Германии в 1943 году. Речь идет об оригинале, который до сих пор не был опубликован в Кыргызстане, и о ред. коллегии, которая подготовила его к публикации на тот момент. У каждого начала есть источник. Говорится, чтобы научиться сказительскому искусству у сказителя Тыныбека Жапый, стоявшего у истоков эпоса “Манас” такие сказители как, Эшмат Мамбетжусуп, Сагынбай Орозбаков и Жусубакун Апай ходили рядом с ним. Великий сказитель своего времени Тыныбек Жапый уулу ознакомит с неизведанными источниками.

Ключевые слова: эпос “Манас”, сказитель, источниковедение, манасоведение, фольклор, эпос.

Annotation: The article describes the study of the version of the epic "Manas" by the storyteller Tynybek Zhapy, published in Germany in 1943. About the original, which has not yet been published in Kyrgyzstan, and about the editorial board that prepared it for publication at that time. Every beginning has a source. It is said that in order to learn the art of storytelling from the storyteller Tynybek Zhapy, who stood at the origins of the epic “Manas”, such storytellers as Eshmat Mambetzhushup, Sagynbay Orozbekov and Zhusubakun Apai walked next to him. The great storyteller of his time Tynybek Zhapy uulu will introduce you to unknown sources.

Keywords: epic "Manas", storyteller, source studies, Manas studies, folklore, epic.

*Эпос-мезгилдин негизги баяны,
элдердин эң улуу жана түгөнүп бүтпөс санжырасы:
ар бир доор бул эпоско өз сөзүн жазып калтырат.
Ч. Айтматов.*

“Манас” эпосу кыргыз элинин баа жеткис маданий мурасы, руханий уюткусу. Баардык башынан өткөргөн тарыхы менен күнүмдүк турмушунун энциклопедиясы. Биримдүүлүгү менен өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн, иденттүүлүгүн ажырагыс бир бөлүгү, маданий коду. “Манас” талашсыз кыргыз элине аныктама берүүдө элемент. “Манас” эпосун дүйнөгө даңазалагандар жана биринчи кагазга түшүрүп чет өлкөлөрдө таратып, жарыялагандар Кыргызстанда аз изилденет. Манасчы Тыныбек Жапый уулунун вариантындагы “Манас” эпосунан “Семетейден” бир үзүм деп Германияда 1943-жылы басылып чыккан.

Ураңкайлар Орозбакты бабабыздын Мырзакул уулунун кичүү баласы Тынымсейитинен тараган эл. Тынымсейиттен Кабели, Шалтак, Мортук. Мортуктан-Токтогул-Жаманак. Жаманак атадан Жапый бабама чейин – Сарт бала, Кашкары, Кожомкул аталар болуп үч муун өтөт. Кожомкул атанын үчүнчү уулу Бокудан Жапый, Жапыйдан Тыныбек, Тыныбектен Актан, Актандан Табылды... [1.16.]

Жапый кырк төрткө, Болушкан кырктын босогосуна келип токтошту. Баласыз болушкандыктан барбаган жерлери, баспаган тоолору, сыйынбаган мазарлары, сыйлабаган молдо –бакшылары калбады. [1.19.]

Бир нерсе шалдыр-шулдур этип келип, - Аа-к! Алло-о-үү! Аа-а-а-к!-айкыра чыккан үн боз үйдү үч-төрт айлана жаңырды да, бейтааныш карыя үйгө башбакты. Ал улагага тура

калып алакан жая: “Алланын кулу, пайгамбардын үмөтү, күзөгөнүң Көктөн, тилегениң Жерден! Үмүтүң үчтөн, төлгөң төрттөн, жоготконуң жолдон, издегениң илме-кайыптан табылсын! Барбардигер бар Алла! Жалга өзүң жалга!” –деп бата тартып, сүкүт чалып жиберди. [1.36.]

- Бата кылып коюңуз, аба? Түлөөгө арналган мал эле, сизге буюруптур? Оомийин!?

- Жаның кудайга, сообуң ата-бабалардын арбактарына, жаныбарым! Айкөлдүн арбагына атап чалчы Жапый балам! Болушкан Жапыйды, Жапый Болушканды карады.

- Бешинчи күнү Кызыл-Зоо тараптан алты аркарын алдына салып, сур-кашка нар-кулжа келет. Такыр колтукка мээлеп жазбай атсаң, кулжаны кулатасың! Жазып калсаң, экинчи эч көрбөйсүң аны, бүттү дей бер! Кулжанын эки көзүн оюп, бүтүн бойдон алып келип, тиги көөкөргө салып, бир чоң аяк кымыз куюп, кырк күн көргөзбөй сакта! Ак кулжа атайын Айкөлдүн аянын алып жүрүүчү кайып-кайберен! Кырк биринчи күн дегенде таңга маал, үч аркар жылдыз нур себет. Теңирге жалынып тилегинди жети кайталап жалбарып бу келиним экөөң көөкөрдөгү бир аяк кымызды тең бөлө жутуп, жаткыла! Жийиркенбей ичкиле! Кайып-кайберен, нар-кулжа кылым тогошо бир келет касиеттүү Көл-Энеге! Теңирим буюруп калса, төлгөң төп келет! Келеээрки ушул маалда маңдайыңар жарыла бир кубанаарыңар ушул ырым-аян менен оюңар оңунан тууйт! Уктуңарбы, пенделерим?

Уктук, уктук олуям! [1.39.]

- Күн күркүрөп, чагылган “чарт-чарт”, “тарс-турс”.Кокту ылдый кызыл жошолонуп, көбүктөнүп суулар ташып акты. Жамгыр көнөктөп төктү! Жапыйдын үйүнүн сыртында боз үйгө чалкалап жөлөнүп турган адам караанын Жапый көрдү.Тааныды! Былтыркы думана карыя; “Үйгө өүндөн бөлөк жан кирбесин!”-деди. Болушкандын аяк жагында бир чылгый чанач жатат?! Дубана баштыгынан алмаз кестигин алып чыгып, “чаначты” аярлап узунунан тилди.-Ыңаа-аа! Баланын үнү бар этти!

“Жапый, ыйыңдын түбү чексиз кубаныч болот! Алты муунуңдан аша турган, жети урпагыңа жете турган ырыскы-дөөлөт келди! Эртең менен таң куланөөк салганда азан чакырып, атын Тыныбек деп жети жолу чакыр! Кылымга тынымы жок кызмат кылаар!...Калганын өзүң бил!”. [1.41-42.] (Манасчы Тыныбек Жапый уулунун жээни Замир Сооронбаев: Тыныбектин карындашы Марка таенем болгон, ошол кишиден ушуларды уккам. Табылды Актановдун жазгандарын тастыктады.)

Асмандагы Күн тирүү,

Ааламды жапкан Түн тирүү!

Астында бейиш Жер тирүү!

Айды асыл Көл тирүү!

Ар-намысын бек туткан,

Абийир күткөн эл тирүү!

Ала-Тоо, кыргыз журт үчүн,

Айкөлүң Манас эр тирүү! [1.56.]

Нармантай манасчы жашы жетимишти таяп калса да көзүнүн нуру, денесинин кубаты анча кайтпаган, чырымталын жойбогон кара сүр жүздүү, азоо үйрөтүүчү жигиттей чымыр денелүү, орто бойлуу, буурул сакалы сеңселген, тыгырчык келген тегерек жүздүү, мүнөзү шайыр, чоң-кичине дебей курбусундай мамиле кылган көңүл-куунак адам. Тыныбектин мында келгенине толук бир жарым жыл болду. [1.85.]

Кытай Эл Республикасында жашап өтүшкөн манасчылар Жусупакун Апай, Эшмат Мамбетжүсүп жана Кыргызстандык манасчы Сагынбай Орозбаков үчөө Тыныбек Жапый уулунан “Манас” эпосун үйрөнөбүз деп жылдап чогуу жүрүшкөнү маалым.

Нармантай (Чоңбаш) манасчыдан сабак алган манасчы Тыныбек Жапыйдын “Манасын” Берлинде басууга даярдап жатып баш сөз жазган Бет-Алман мындай дейт: “Мындан бир нече жылдар мурун өткөн, мурастык тарыхый чыгармаларды билүү келечектеги ахвалдарды жаңылышсыз түшүнүүгө жардам берет. Мына ушундай кызыктуу калк эпосунун, калк дастанын бири “Манас” эпосу болуп аталат. Жогоруда айтылгандай “Манас” эпосунда ооздон-оозго көчүп айтылып жүргөндүктөн Манасты ким жазгандыгы ушул убакка чейин белгисиз тек гана кыргыздын Тыныбек жана Карамолдо сыяктуу эл жомокчуларынын айткандарынан алынып кийинки кездерге жазылган. Бул кереметтүү калк эпосу “Манас” өзүн реалдуу фантазияга байлыгы жагынан адемилиги, кызыктуу жагынан орустардын былинасы жана карелиянын “Калеваласы”, мындай турсун эски алман калкынын “Нибелунгу” француздардын “Шансон де Ролландасы”, фарсинин “Шахнамеси” гректин “Иллиада”, “Одиссеясы” сыяктуу калк эпос чыгармаларынан артып түшпөсө кем чыкпайт-деп жазат. [2.4.]

Минтип 1943-жылы Берлинде чыккан “Манас” дастанынын уландысы “Семетейден” бир бөлүм-деген аталыш менен басылып чыккан 2 китеп. Бул китепке баш сөздү биздин жердешибиз Сатар Алманбетов жазган жана басууга даярдаган. Анын купуя аты (псевдоним) Бет-Алман болгон. Бүгүнкү күнгө чейин эмне үчүн “Манас” эпосун Германияда кан күйгөн согушта немецтер чыгарганын, аны кимдер окуганы такталбай келет. Бул китептин түп нускасын алып келип, которуп, басууга даярдоо учурунда көптөгөн так эмес маалыматтарга да туш болдук. Сатар Алманбетов жөнүндө биздин адабият, маданият чөйрөсүндө да маалымат жок. Белгилүү жазуучу Арслан Капай уулу изилдеп жазган, макала Би-Би-Си кызматынын сайтына жарык көргөн. Википедияга да бул адамдын өмүр баянын калпыс жазып, 1950-жылы дүйнөдөн кайтты деп беришсе, 1918-жылы жарык дүйнөгө келип 1972-жылы Нарын облусунун Жумгал районунун Ак-Татыр айылында көз жумган экен. Бирок булактарды изилдей келгенде Сатар Алманбетов жөнүндө көп материалдар табылды. Ошонун бирөөнө көңүл бурсак.

«Прежде всего, отбери историю нации. Через одно поколение эта нация превратится в толпу. Еще через поколение ею можно будет управлять как скотом» (Йозеф Геббельс – главный идеолог фашистской Германии, министр пропаганды)

1951-жылы “Застольных разговоров Гитлера в ставке в 1941-1942-годах” аттуу китепте, автору Гитлердин стенографисти болгон Генри Пикердин китебинде кыргыздар жөнүндө бар. Мындай жазат “Ни один учитель не должен идти к ним и тащить их детей в школы. Если русские, украинцы, кыргызы и другие освоют чтение и письмо, то это принесет вредные последствия только нам самим. (Адольф Гитлер -11апрель, 1942 год. “Волчье логово”. Генри Пикер” (Hitler Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942)

Ошол кезде жашыруун аты менен “Вольфшанце” (“Волчье логово”) 1941 жылы Советтер союзуна кол салаар астында Чыгыш Пруссиянын Растенбург шаарына жакын жерде штабын түзгөн. 1942-жылдын июлунан Украинада Винницага жакын жерге “Вервольф” (“Волк оборотень”) деген ат менен штабы көчүрүлгөн. Расмий секретары Мартин Борман болгон. Борман Пикерге “кызматтык тапшырма” берген тамак ичүү учурунда Гитлердин оозунан эмне чыкса жазып, аны кайра конспект кылып, эки нускада бирин

Борманга тапшырууну буйрат. Ошондо согуш башталганда эле, Гитлердин оозунан орус менен украинге кошулуп кыргыз чыкканы чын болсо, китепте айтылгандай, анда “Манас” эпосу Манас баатыр жөнүндө кенен маалыматы болгон.

Павел Горбунов жазган “Президенты без Государств” аттуу китепте Германияда жарык көргөн, биздин колубуздагы китеп жөнүндө жакшы берилген. “Сейчас Каюм опасался того, что Ольцша поручит провести разбор всех статей Алмамбетова, напечатанных в журналах. Он вспомнил скандальный случай с предисловием к книге о Манасе. Доктор Гавайн, ведавшая Восточным отделом в Академии наук, не соглашалась с тем, что в предисловии Алмамбетов написал: “Нас тянет эхо Тянь-Шаня, где родился Манас...” Каюм добился, чтобы предисловие не изменяли”.- деп жазылат. Бул китеп жазгандай Тыныбек манасчынын айткан эпизоду ушул Түркстан миллий комитетинин илимий бөлүмүнүн тапшырыгы боюнча иштеп чыккан Бет-Алман б.а Сатар Алмамбетов. [3.212.]

1941-жылы Улуу Ата Мекендик согушка кетип, миндеген согуш туткундары сыяктуу эле Мустафа Чокаев уюштурган “Түркстан легионуна” кирген. Согуш жылдары Берлинде жарык көрүп турган “Миллий Түркстан” журналына ар түрдүү темадагы (Советтик мыйзам системасы, кыргыз адабияты, репрессия ж.б.) макалаларды “Бет-Алман” деген ат менен жазган. “Миллий Түркстан” журналынын бир нече санына Фрунзеден (азыркы Бишкек) согушка аттанганын, туткунга түшүп калышынын шартын чоң чеберчиликте сүрөттөгөн. Нацисттик Германиянын шыкагы менен түзүлгөн сүргүндөгү Түркстан өкмөтүнүн жетекчи орун басарларынан болгон. Франция аймагында Батыш ынтымагынын абагына түшкөн, бирок абактан бошотулган. Анын абактан бошотулушуна Азамат Алтай да салым кошкон. Согуштан кийин ыктыяры менен Советтер Биримдигине өтүп келген жана чыккынчы катары узак жылга соттолгон. Билгендер аны Сибирде отургандыгын айтышат. 1950-жылдардын экинчи жарымында, Никита Хрущевдин тушунда, абактан бошонуп Кыргызстанга кайтып келген. Кыска мөөнөткө “Советтик Кыргызстан” гезитинде корректор болуп иштеген, бирок ал жерден айдалган. [4.]

Чыгаруучу же баш редактор болгон Вели-Каюм-Хан деп жазылып турат.

Улуту өзбек Вали Каюм-хан 1922-жылы 17-жашында башка Орто Азиялык 70 жаш өспүрүмдөрдүн катарында окууга Германияга барат. Бул балдарды окууга жиберүүнүн демилгечиси Абдулрауф Фитрат болгон. Немец өкмөтү менен келишимге келишүүгө Алимжан Идриси жетишкен. Вали Каюм Берлин университетинин айыл-чарба факультетине тапшырган. Окууну бүткөндөн кийин кетүүдөн баш тартып, германиянын атуулдугун алат. Вали Каюм Мустафа Чокаев менен кызматташып “Яш Туркестан” газетасын чыгарышкан. Мустафа Чокаевдин 1942-жылдын кышында табышмактуу өлүмүнөн кийин анын ордуна Вали Каюм келет. Советтер биримдиги сыртынан өлүм жазасына тарткан, өзбек Каюм эгемендүүлүктү алгандан кийин эгемен мамлекеттер Өзбекстан жана Казакстанга келип кеткенин жазышат. 1993-жылы 13-августа Германиянын Дюссельдорф шаарында дүйнөдөн өткөн. [5.]

Ч.Ч. Валиханов жана В.В.Радловдун чет өлкөдө “Манас” эпосу менен тааныштыргандан кийин, манасчы Тыныбек Жапый уулунун “Манас” эпосунан эпизоддору Казань, Москва шаарларында 1925-жылы басылып чыкканы айтылат. Бирок Кыргызстанда жарык көргөн эмес. Ошол варианттын Германиянын Берлин шаарында чыкканын Франциянын борбору Париж шаарындагы Жогорку Окуу жайынын китепканасынан табылды. Бул “Манас” эпосунун уландысы “Семетей” бөлүмүнөн үзүндү китепти сейрек китептер катарына киргизген. Бир нуска. Буйрутма бергендер өзүнчө бөлмөдө

китепканачынын көзөмөлүндө окуй алат. Калем сап тийгизүүгө болбойт, сүрөткө тартканга уруксат бар. Жогорудагы маалыматтар менен Манастануу, ата тегиндеги акылмандыкты издеген атуулдардын баары кызыгаарына шек жок деген ойдо, келечектеги окумуштуулар изилдейт деген изги тилек менен биринчи жолу Кыргызстанда басып чыгаруу үчүн которулду. Манастануучуларга булак катары баалуу эмгек.

Колдонулган адабияттар:

1. Тыныбек. Актан. Табылды: Тарыхый –көркөм баян. –Б.:Бийиктик, 2013,-1052. Б.16,19, 36, 39,41, 42, 85.
2. Бет-Алман: Манас (“Манас” дастанынын уландысы “Семетейден” бир бөлүм) 2 китеп;- Берлин-1943., б.4.
3. П. Горбунов Президенты без Государств Ф., изд “Кыргызстан”, 1976. 212с.
4. Генри Пикер (Hitler Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942) Застольные разговоры Гитлера Изд; Русич.,-1998 стр496.
5. Арслан Койчиев Би-Би-Си. Согуш маалындагы акын жазуучулардын тагдырынан: Сатар Алманбетов деген ким болгон? 25-июнь 2020.

Рецензент: т.и.д., профессор Кененсариев Т.